

Marek Leszczyński, prof. nadzw. dr hab.
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

<https://doi.org/10.26366/PTE.ZG.2017.82>

Ekonomiczny wymiar bezpieczeństwa

Streszczenie

Kwestię wzajemnych relacji między systemem bezpieczeństwa a gospodarką narodową bada stosunkowo młoda subdyscyplina ekonomika bezpieczeństwa. Istotne pozostaje określenie współczesnych determinant bezpieczeństwa (w warunkach układu wielobiegunowego i szeregu zagrożeń o charakterze asymetrycznym). Celem artykułu jest osadzenie kwestii bezpieczeństwa na gruncie nauk ekonomicznych i podejmowanie prób analiz problemów we współczesnych warunkach gospodarowania przy uwzględnieniu ewolucji roli państwa narodowego.

Słowa kluczowe: ekonomika bezpieczeństwa.

The economic dimension of security

Abstract

The issue of common relations between the security system and the national economy is examined by a relatively new subdiscipline – national security economics. It remains crucial to define the contemporary security determinants (in the conditions of a multipolar system and the array of threats with an asymmetric nature) as well as the role of economic science in making strategic decisions for national security.

Keywords: national security economics

JEL CODE: H41, F52

Wstęp

Bezpieczeństwo jako przedmiot badań w ostatnich latach zyskało na popularności wśród przedstawicieli wielu dyscyplin nauk społecznych. W ramach badań ekonomicznych badania nad bezpieczeństwem prowadzone są w obrębie jednej z ekonomik szczegółowych – ekonomice bezpieczeństwa. Jest to stosunkowo młoda subdyscyplina wiedzy, której początki sięgają lat 20-tych ubiegłego wieku (wówczas ekonomiki wojennej uprawianej w ramach sztuki wojennej, później w ramach nauk wojskowych). Ekonomika wojenna, czasami wymiennie spotykana nazwa – ekonomika wojskowa, choć są to dwa różniące się nieco między sobą obszary badawcze koncentrowała się na poszukiwaniu współzależności między gospodarką narodową a wojną czy też wykorzystania zasobów gospodarczych na potrzeby prowadzenia wojny. W okresie powojennym częściej używano nazwy ekonomika obrony podkreślając aspekt gospodarczo-obronny i kwestię konwersji zasobów na potrzeby obrony narodowej. Od połowy lat 90-tych w terminologii funkcjonuje ekonomika bezpieczeństwa. Próbując zdefiniować jej zakres można powiedzieć, iż jest to subdyscyplina badająca relacje między systemem bezpieczeństwa narodowego a gospodarką. Określa ona kierunki polityki gospodarczo-obronnej państwa i tworzy podstawy do optymalizacji wykorzystania zasobów na potrzeby bezpieczeństwa narodowego. Subdyscyplina ta umiejscowiona jest pomiędzy ekonomią a naukami o bezpieczeństwie. Przedmiotem zainteresowania jest bezpieczeństwo, zaś metody i techniki badawcze czerpane są z nauk ekonomicznych. W ramach ekonomiki bezpieczeństwa szczegółowe problemy badawcze to m.in. bezpieczeństwo ekonomiczne państwa (w wymiarze bezpieczeństwa energetyczno-surowcowego, finansowego, żywnościowego), zasoby strategiczne i rezerwy strategiczne, potencjał przemysłu obronnego, zasoby kadrowe na rzecz bezpieczeństwa. W artykule podjęto kwestię jednego z głównych obszarów badaw-

czych w ramach ekonomiki bezpieczeństwa a mianowicie bezpieczeństwa ekonomicznego (Płaczek 2014, s. 41-42). Celem artykułu jest osadzenie kwestii bezpieczeństwa na gruncie nauk ekonomicznych i podejmowanie prób analiz problemów we współczesnych warunkach gospodarowania przy uwzględnieniu ewolucji roli państwa narodowego. W opracowaniu, które ma charakter przeglądu zwrócono uwagę na definiowanie bezpieczeństwa ekonomicznego, kwestię wojny ekonomicznej oraz ewolucji państwa w kierunku państwa „neoliberalnego”.

Bezpieczeństwo ekonomiczne i jego definiowanie

Bezpieczeństwo ekonomiczne jest przedmiotem zainteresowania zarówno ekonomii jak i innych nauk społecznych. Wynika to z interdyscyplinarności bezpieczeństwa ekonomicznego, ale także różnych perspektyw badawczych. Realia ekonomiczno-społeczne i polityczne nakazują traktować bezpieczeństwo jako nadrzędną potrzebę człowieka (zbiorowości) rozumianą jako „brak czegoś, co jest niezbędne do zachowania życia, rozwoju, utrzymania roli społecznej” (Stachowiak 2012, s. 38).

Bezpieczeństwo jest przykładem dobra publicznego, o charakterze nierywalizacyjnym, z konsumpcji którego nie można wyłączyć żadnego członka danej zbiorowości. Decyzje o dostarczaniu dóbr publicznych są efektem wyborów publicznych i decyzji politycznych (Stachowiak 2012, s. 42). Bezpieczeństwo będąc dobrem publicznym posiada wspólne cechy z innymi dobrami zaliczanymi do tej kategorii, w tym m.in. użyteczność, jako miarę satysfakcji z konsumpcji. Dostarczenie bezpieczeństwa wymaga odpowiednich środków i związanych z nimi nakładów w czasie. Bezpieczeństwo jako dobro publiczne warunkuje także konsumpcję innych dóbr i usług, stanowiąc dobro podstawowe oraz jednocześnie będąc dobrem komplementarnym w stosunku do wartości objętych przedmiotowo zakresem bezpieczeństwa. Za dostarczanie i wytwarzanie bezpieczeństwa odpowiada państwo, w wymiarze instytucjonalnym. Jednym zaś z obszarów bezpieczeństwa jest bezpieczeństwo ekonomiczne (Stachowiak 2012, s. 42). Warunkiem skutecznego kształtowania bezpieczeństwa (ekonomicznego) jest suwerenność podmiotu, w tym przypadku państwa. „Mimo postępującej integracji i dynamiki tworzenia ugrupowań integracyjnych suwerenność pozostaje wyłącznym atrybutem państw i stanowi o istocie państwowości. Nasilenie procesów globalizacji i fragmentacji wywołało pytania dotyczące możliwości i sposobów odpowiedzi na nowe wyzwania i zagrożenia w stosunkach międzynarodowych, w tym dotyczące suwerenności państwa. Dylemat ten odnosi się w głównej mierze do dalszego funkcjonowania międzynarodowego systemu opartego na państwach narodowych i ich zdolności do skutecznego działania w globalizującym się świecie, w rzeczywistości turbokapitalizmu” (Grącik-Zajączkowski 2011, s. 234).

Z punktu widzenia analiz bezpieczeństwa ekonomicznego istotne staje się określenie suwerenności ekonomicznej państwa. Niemożność skutecznego wpływania na przebieg procesów gospodarczych czy utrzymanie porządku publicznego, interpretowana jest jako utrata suwerenności. Suwerenność ekonomiczna rozumiana jest jako określona kontrola sprawowana przez władze publiczne nad transnarodowymi przepływami towarów, kapitału, osób i idei. (Grącik-Zajączkowski 2011, s. 237). Państwo narodowe nadal pozostaje głównym aktorem w zakresie kreowania bezpieczeństwa, w tym ekonomicznego, przy czym zmienia się jego rola w związku z nasilającym się procesem globalizacji, przechodzącym w hiperglobalizację. Suwerenność danego państwa może być ograniczana w imię tzw. celów wyższych, jak obrona życia i zdrowia zagrożonych mieszkańców w państwach upadłych lub reżimach niedemokratycznych. Współcześnie pojawiają się nowe, nietypowe zjawiska i procesy ekonomiczne zagrażające stabilności państwa. Dotyczą one takich obszarów jak: zdolność systemu gospodarczego do konfigurowania wewnętrznych i powiązanych ze sobą czynników ekonomicznych, tak aby zapewniły one państwu stabilność; wypadkowa czynników gwarantujących stabilność i rozwój gospodarki narodowej i tych, które mają charakter zakłócający; bilans potrzeb za-

pewniających stabilność i rozwój gospodarcze i możliwości ich zaspokojenia; stan rozwoju gospodarki oraz jej struktur umożliwiających skuteczne przeciwdziałanie negatywnym czynnikom osłabiającym stan gospodarki oraz stabilności systemu społeczno-politycznego kraju oraz zdolności obronnej; wyobrażenia rzeczywistych i potencjalnych zagrożeń struktur gospodarczych państwa; stopnia podatności do przenoszenia przez dziedzinę gospodarczą państwa oddziaływań mających na celu osłabienie bezpieczeństwa i stabilności państwa (Ciszek 2013, s. 49).

Według Księżopolskiego (2011) bezpieczeństwo ekonomiczne to niezakłócone funkcjonowanie gospodarek, to znaczy utrzymanie podstawowych wskaźników rozwojowych oraz zapewnienie komparatywnej równowagi z gospodarkami innych państw. Autor wyodrębnia cztery wymiary bezpieczeństwa ekonomicznego, które są ze sobą logicznie powiązane i zależne, a mianowicie wymiar finansowy, surowcowo-energetyczny, żywnościowy i dostęp do czystej wody. Pojęcie bezpieczeństwa ekonomicznego odzwierciedla nie tylko zgodność (harmonię) określonych wielkości ekonomicznych – makro i mikro, ale także liczne wyzwania i zagrożenia, których pokonanie wymaga wysiłku całego społeczeństwa. Wyzwania i zagrożenia mają swoje źródło zarówno w systemie wewnętrznym danego państwa (mówimy wówczas o wydolności, bądź niewydolności systemowej), ale także coraz częściej wynikają z rozwoju i funkcjonowania światowej gospodarki (Stachowiak 2012, s. 45). „Bezpieczeństwo ekonomiczne państwa jest to względnie zrównoważony endo i egzogenicznie stan funkcjonowania gospodarki narodowej, w którym występujące ryzyko zaburzeń równowagi utrzymane jest w wyznaczonych i akceptowalnych normach organizacyjno-prawnych oraz zasadach współżycia społecznego” (Raczkowski 2012, s. 81). Zdaniem K. Żukrowskiej „Bezpieczeństwo ekonomiczne „(...)” oznacza warunki harmonijnego rozwoju, pozwalającego budować zrównoważony dobrobyt obywateli państwa. (...)” W ujęciu makroekonomicznym bezpieczeństwo to stabilność zatrudnienia, niski poziom bezrobocia, przewidywalne perspektywy rozwoju gospodarki, charakteryzujące się płynnością finansową. W ujęciu mikroekonomicznym to wypłacalność gospodarstwa domowego lub przedsiębiorstwa. W obu przypadkach chodzi o możliwość równoważenia zobowiązań w stosunku do potrzeb w średnim okresie” (Żukrowska 2013, s. 35). Bezpieczeństwo ekonomiczne jest to: wypadkowa czynników rozwoju gospodarczego i barier go ograniczających; stan gospodarki i jej struktury oraz relacji gospodarczych umożliwiających skuteczne przeciwstawianie się negatywnym działaniom zewnętrznym, które mogą wpłynąć na stabilność systemu państwa, zakłócić rozwój gospodarczy, czy obniżyć potencjał obronny; ogólny stan zależności ekonomicznej, określającej stopień efektywności zewnętrznej ingerencji ekonomicznej w wewnętrzny rozwój gospodarczy; wyraz stopnia podatności danego państwa na przeniesienie przez płaszczyznę gospodarczą – głównie przez transmisję kanałami i mechanizmami zależności ekonomicznych – działań o charakterze politycznym skierowanych na osłabienie bezpieczeństwa państwa (szantaż energetyczny, spekulacje na rynku walutowym i kapitałowym); bilans potrzeb rozwojowych i możliwości ich zaspokojenia (Stachowiak 2012, s. 45-46). Ostatnia z prezentowanych definicji w najpełniejszy sposób oddaje istotę bezpieczeństwa ekonomicznego jako obszaru polityki ekonomicznej państwa, a także sfery stosunków międzynarodowych.

Bezpieczeństwo ekonomiczne państwa w warunkach globalizacji

Jak zauważa U. Beck (Beck 2005, s. 128-131) w obecnej fazie rozwoju pojawia się paradoks neoliberalnego pojmowania państwa. Z jednej strony tzw. rynki finansowe oczekują państwa minimalnego, podporządkowanego regułom konkurencji i otwartego na oczekiwania transanodowego kapitału. Z drugiej zaś strony efektywnej deregulacji i prywatyzacji sektorów zdominowanych tradycyjnie przez własność publiczną nie można oczekiwać od państwa słabego instytucjonalnie, niezdolnego do sprawnego działania. Państwa silnego oczekuje się zwłaszcza w aspekcie kontroli granic i przepływu osób. Silnie postępująca globalizacja kapi-

tafu nie wyklucza uszczelniania granic i intensyfikacji przepływu ludności. Nie jest zatem realne zrezygnowanie, a niekiedy wzmocnienie władzy politycznej i autonomii rządów. Od państwa oczekuje się sankcjonowania niedemokratycznych reguł gry – nieograniczonej wolności dla przepływów kapitałowych i skrupulatnej kontroli nad ruchami ludności zarówno z pobudek ekonomicznych (migracje z peryferii do centrów) jak też politycznych i bezpieczeństwa (terroryzm). Jak pisze U. Beck „aby więc osiągnąć cel neoliberalnej rekonstrukcji świata, należy władzę państw zarazem minimalizować i maksymalizować” (Beck 2005, s.128). Formą odreagowania na postępującą globalizację i neoliberalizację może stanowić wzrost poparcia dla praktyk protekcyjnych, nasilenie się popularności: nacjonalizmów, antykapitalistów, ekoterroryzmu, zwolenników narodowej demokracji i silnego państwa, a także ksenofobii i fundamentalizmu religijnego. Wielu ludzi wierzyło, że demokracja i kapitalizm są nieodłącznymi partnerami, tymczasem elitarni aktorzy rynku finansowego nie martwili się i nie zabiegali o to, co powinno służyć demokratycznym państwom i społeczeństwom. Agencje ratingowe bezwzględnie szacują kondycję finansową państw, banki stały się tak zachowawcze, że rządzący politycy nie mogą zmniejszyć długów ze względu na opór prywatnych wierzycieli, a banki inwestycyjne nadal uczestniczą w spekulacjach. Demokratycznie wybrane władze państw posiadają ograniczone możliwości oddziaływania, zajmują się głównie administrowaniem długiem, ograniczają wydatki publiczne co w konsekwencji grozi eskalacją napięć społecznych i radykalizmem politycznym (Bartz 2013, s. 28). Badacze wskazują na nasilające się sprzeczności w rozwoju poszczególnych państw i obszarów geograficznych. W wielu miejscach nasilają się lokalne konflikty zbrojne (Afryka), Syria, Ukraina, będące wojnami o zasoby i strefy wpływów. Jednocześnie należy pamiętać o rywalizacji bezkrawawej, która dotyczy kradzieży technologii, sporów o własność intelektualną, niszczenie zasobów naturalnych czy wyzysk zasobów pracy – nowe niewolnictwo związane z handlem ludźmi (Kleer 2015, s. 152). Słabość instytucji państwa i swoiste odwrócenie ról – prymat władzy ekonomicznej nad stanowionym na zasadzie demokratycznego konsensusu porządkiem społecznym i prawnym skutkuje potencjalnym zagrożeniem upadłości państwa, analogicznej do spotykanej w sektorze przedsiębiorstw. Rynek dostawców kapitału pożyczkowego stanowi o wytyczaniu celów i nadawaniu kształtu polityce gospodarczej poszczególnych państw. W stosunkowo łatwy sposób można rozchwiać gospodarkę danego kraju tak aby znalazł się na krawędzi bankructwa (zwłaszcza jeżeli władza polityczna jest słaba, ma niską legitymizację wewnątrz oraz nie potrafi prowadzić skutecznej polityki międzynarodowej).

Geoekonomia i wojna ekonomiczna

W tych warunkach rozwija się nowy paradygmat w stosunkach międzynarodowych, a mianowicie geoekonomia (traktowana jako miękka siła w przeciwieństwie do instrumentów o charakterze militarnym), która sukcesywnie ruguje geopolitykę. Jak pisze Edward Haliżak (Haliżak 2012, s. 48) strategia państwa realizowana w duchu geoekonomii jest ukierunkowana na realizację dwóch celów: siły państwa definiowanej w kategoriach bogactwa i przewagi konkurencyjnej (chodzi tu o zapewnienie jak największej atrakcyjności lokalizacyjnej dla inwestycji portfelowych i bezpośrednich w sektorze usług i produkcji) oraz uzyskanie jak największego dostępu do przestrzeni geoekonomicznej (dostęp do zasobów, czynników produkcji, ochronę i wspieranie krajowych podmiotów gospodarczych, możliwość lokalizacji w tej przestrzeni aktywów materialnych w celu wykorzystania efektów skali gospodarowania). Geoekonomia wymaga zatem strategicznego podejścia i działań w odniesieniu do polityki gospodarczej państwa. Geoekonomia jest wyrażeniem nowoczesnego podejścia do określenia roli i potęgi państwa na arenie międzynarodowej. Siła militarna nie odgrywa roli pierwszoplanowej (co nie znaczy że można całkowicie ignorować jej znaczenie), ale jest ona raczej uzupełnieniem potęgi ekonomicznej (opartej o zasoby wiedzy, informacji i technologii). Liberalizacja stanowi istotę geoekonomicznego podejścia, w efekcie prowadzi do

zacierania się granic państwowych, stąd błędem jest utożsamianie geoeconomii z nacjonalizmem gospodarczym znanym chociażby z działania państw postkolonialnych (z szerokim instrumentarium protekcjonizmu) (Neu, Wolf 1994, s. 69-72). Niewątpliwie zaś geoeconomię utożsamiać można z miękką siłą i chęcią dominacji jednak reguły gry określane są przez rynek i rachunek ekonomiczny, a nie przez zabiegi dyplomatyczne i stosunki wojskowe.

Innym instrumentem oddziaływania jest tzw. „wojna ekonomiczna”, która w swoim charakterze bardziej przypomina postępowanie znane z okresu zimnowojennego i stosowana jest częściej w relacjach między państwami niedemokratycznymi. Wojna jako zjawisko społeczne od wieków towarzyszy ludzkości, badacze spierają się o źródła, przyczyny i racjonalność wojen. Współcześnie, zwłaszcza przedstawiciele nurtu liberalnego w stosunkach międzynarodowych głoszą pogląd, że państwa demokratyczne nie prowadzą otwartych wojen. Mimo tego w relacjach między państwami występuje zjawisko agresji. David M. Buss (2003, s. 309-315) i Krzysztof Drabik (2013, s. 232) wyróżniają co najmniej kilka źródeł agresji prowadzących do wojen: zagarnięcie cudzej własności, walka o miejsce w hierarchii, obrona przed atakiem, odstraszenie potencjalnych agresorów. Z punktu widzenia rozważań dotyczących ekonomicznego kontekstu wojny ciekawa jest hipoteza psychologii ewolucyjnej mówiąca o potrzebie posiadania zasobów, które przekraczają możliwości konsumpcyjne ludzi. Jak zauważa K. Drabik „Człowiekowi nie wystarczają dobra „czysto” adaptacyjne, zatem nie zatrzymuje się on na poziomie rywalizacji, potrzebuje czegoś więcej, co jest spełnieniem pragnień zrodzonych w tym co specyficzne dla jego natury – rozumie, a więc potrzebuje wojny. Być może „zepsuty” jest ten rodzaj rozumu, który wykracza poza to, co jest rzeczywiście niezbędne z racji konieczności adaptacyjnych” (Drabik 2013, s. 233). Specyficzną odmianą wojny jest wojna ekonomiczna, nie mająca cech bezpośredniej inwazji, ale będąca sumą różnych instrumentów ekonomicznych, mająca na celu zdestabilizowanie podmiotu (państwa) będącego obszarem agresywnego oddziaływania. „Wojna ekonomiczna jest to zespół działań ekonomicznych i militarnych skierowanych na osłabienie lub zniszczenie potencjału obronno-gospodarczego przeciwnika” (Stankiewicz 1996, s. 204). Oprócz działań o charakterze stricte ekonomicznym w wojnie ekonomicznej wykorzystywane są instrumenty dyplomatyczne, administracyjne, informacyjne i psychologiczne. Wojna ekonomiczna posiada specyficzne narzędzia i instrumenty. W tabeli nr 1 zamieszczono środki wojny ekonomicznej. Są to zarówno środki militarne jak i niemilitarne. W zależności od okoliczności część środków zakwalifikować możemy do militarnych bądź niemilitarnych, blokada gabinetowa może mieć wymiar propagandowy, ale stosowana ze wsparciem wojska nosi znamiona środka militarnego. Blokada niewidoczna może przejawiać się w zmwowie instytucji finansowych, aby utrudnić dostęp do kapitału, bądź może polegać na działaniach spekulacyjnych na rynku obligacji danego państwa (Kubisiak, Bomba 2012, s. 50-51).

Tabela 1 Narzędzia wojny ekonomicznej

Narzędzia wojny ekonomicznej				
Narzędzia niemilitarne			Narzędzia militarne	
Środki administracyjne	Środki dyplomatyczne	Środki ekonomiczne	Środki niekonwencjonalne	Środki militarne
<ul style="list-style-type: none"> - embargo eksportowe, - embargo importowe, - represje administracyjne (wobec państw i/lub obywateli), - pomoc gospodarcza, - tworzenie „czarnych list”, - zakupy zapobiegawcze 	<ul style="list-style-type: none"> - wywieranie nacisku politycznego, - bojkot, - propaganda 	<ul style="list-style-type: none"> - tradycyjne taryfowe, - tradycyjne pozataryfowe, - walutowo-finansowe (współczesne) 	<ul style="list-style-type: none"> - fałszowanie pieniędzy, - działalność firm konsultingowych, - alokacja zagrożeń ekologicznych, - międzynarodowa przestępczość gospodarcza, - nakręcanie spirali zbrojeń, - polityka zakłócania stabilizacji 	<ul style="list-style-type: none"> - zajęcie strategicznych obszarów przemysłowych, - atakowanie floty handlowej, - atakowanie obiektów gospodarczych oraz infrastruktury techniczno-ekonomiczno-obronnej.
			<ul style="list-style-type: none"> - wywiad gospodarczy, - blokada gospodarcza, - dywersja, - sabotaż 	

Źródło: Bomba, Kubisiak 2012, s. 51.

Podsumowanie

W artykule omówiono wybrane obszary analizy w ramach ekonomiki bezpieczeństwa. Szczególnie istotna jest ewolucja roli państwa w zakresie kształtowania bezpieczeństwa ekonomicznego w warunkach globalizacji. Kwestią fundamentalną współcześnie jest poszukiwanie źródeł i metod osiągnięcia wysokiej pozycji w rywalizacji między państwami na drodze pokojowej, bez konieczności używania siły militarnej, wychodząc ze słusznego założenia, iż państwa demokratyczne nie prowadzą ze sobą wojen. W tym kontekście dynamicznie rozwija się we współczesnych stosunkach międzynarodowych geoekonomia. Dyskusyjne z kolei pozostaje wykorzystywanie na szeroką skalę narzędzi wojny ekonomicznej w rywalizacji o podział zasobów niezbędnych do utrzymania przewagi komparatywnej z innymi państwami. Istotna jest w tym kontekście elastyczność i zdolność państwa do współpracy w ramach ugrupowań o charakterze międzynarodowym, przyjmując możliwe w pewnych sprzyjających okolicznościach rozwiązania typu win-win.

Bibliografia

Bartz B. (2013), *Jak niegodziwy kapitalizm deprawuje demokrację i solidarność*, „Doctrina Studia Społeczno-Polityczne”, nr 10.

Beck U. (2005), *Władza i przeciwwładza w epoce globalnej. Nowa ekonomia polityki światowej*, Scholar, Warszawa.

Bomba A, Kubisiak P. (2012), *Wojna ekonomiczna i jej społeczne skutki*, „Zeszyty Naukowe WSOWL”, nr 3(165).

Ciszek, M. (2013), *Filozofia ujmowania zagrożeń ekonomicznych dla bezpieczeństwa narodowego RP i stabilności wewnętrznej państwa*, „Doctrina Studia Społeczno-Polityczne”, nr 10.

Płaczek J. (red.) (2014), *Ekonomika bezpieczeństwa państwa w zarysie*, Difin, Warszawa.

Grącik-Zajaczkowski M. (2011), *Suwerenność w warunkach globalizacji*, w: Żukrowska K. (red.), *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Przegląd aktualnego stanu*, IUSatTAX, Warszawa.

Księżopolski K.M. (2011), *Bezpieczeństwo ekonomiczne*, Elipsa, Warszawa.

Neu C.R., Wolf Jr. Ch. (1994), *The Economic Dimensions of national Security*, RAND, National Defense Research Division, Santa Monica.

Stachowiak Z. (2012), *Teoria i praktyka mechanizmu bezpieczeństwa ekonomicznego państwa. Ujęcie instytucjonalne*, Wydawnictwo AON, Warszawa.

Stankiewicz W. (1996), *Ekonomika obrony*, Wydawnictwo WSO, Wrocław.

Żukrowska K. (2013), *Ekonomia jako sfera bezpieczeństwa państwa*, w: Raczkowski K., Żukrowska K., Żuber M. (red.), *Interdyscyplinarność nauk o bezpieczeństwie*, Difin, Warszawa.